

УДК 343.59

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.4.3>

СУБ'ЄКТ НЕЗАКОННОГО ПРОВЕДЕННЯ ПОШУКОВИХ РОБІТ НА ОБ'ЄКТІ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Валуєв А.О.,

*начальник відділу архітектури, інвентаризації нерухомого майна
та юридичного забезпечення ТОВ «Підприємство Агрофон»,
аспірант Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-9561-4675*

Валуєв А.О. Суб'єкт незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини.

У статті досліджується суб'єкт незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298 КК України) як ключовий елемент складу кримінального правопорушення. Обґрунтовано, що вітчизняна модель суб'єктності зберігає персоналістську природу: суб'єктом є виключно фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності, тоді як до юридичних осіб застосовуються спеціальні заходи кримінально-правового характеру (розділ XIV-1 КК України). Проаналізовано поєднання вікового критерію та осудності/обмеженої осудності як взаємозумовлених передумов відповідальності; розкрито роль судово-психіатричної та комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи у встановленні юридичного критерію саме на момент вчинення діяння. Встановлено прикладну значущість індивідуалізації ролей учасників (організатор, виконавець, пособник) у справах про незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини; визначено підвищені ризики залучення неповнолітніх осіб; обґрунтовано необхідність кваліфікації діяння за сукупністю, зокрема з інкримінуванням ст. 304 КК України у разі втягнення у незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт неповнолітніх осіб. Окреслено проблемну ділянку законодавчого регулювання: хоча «загальний суб'єкт» є типовим для базового складу, практично поширені випадки вчинення діяння із використанням службового становища, що підвищує суспільну небезпечність, але не відображається в межах ч. 1 ст. 298 КК України. Запропоновано розширити посилений режим відповідальності на ч. 1 ст. 298 КК України шляхом конкретизації «службового» варіанту діяння, що забезпечить узгодженість санкцій із реальним масштабом шкоди та зменшить конкуренцію з «універсальними» службовими складами. Сформульовано методичні орієнтири для доказування суб'єктних ознак незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, які забезпечують баланс між охороною археологічної спадщини та принципами справедливого кримінального реагування.

Ключові слова: суб'єкт кримінального правопорушення, фізична особа, осудність, вік кримінальної відповідальності, ст. 298 КК України, пошукові роботи, археологічна спадщина.

Valuiev A.O. Subject of illegal search work at an archaeological heritage site.

The article examines the subject of illegal archaeological exploration, excavation, and other earthworks or underwater works at an archaeological heritage site (Part 1 of Article 298 of the Criminal Code of Ukraine) as a key element of a criminal offense. It is argued that the domestic model of subjectivity retains its personalistic nature: the subject is exclusively a sane natural person who has reached the age of criminal responsibility, while special measures of a criminal law nature are applied to legal entities (Section XIV-1 of the Criminal Code of Ukraine). The combination of the age criterion and sanity/limited sanity as interdependent prerequisites for liability is analyzed; the role of forensic psychiatric and comprehensive forensic psychological and psychiatric examinations in establishing the legal criterion at the time of the commission of the act is revealed. The applied significance of individualizing the

roles of participants (organizer, perpetrator, accomplice) in cases of illegal archaeological exploration, excavation, other earthworks or underwater works on an archaeological heritage site is established; the increased risks of involving minors are identified; the need to classify the act as a combination of offenses, in particular with the incrimination of Article 304 of the Criminal Code of Ukraine in the case of involvement of minors in illegal archaeological surveys, excavations, other earthworks or underwater works, has been substantiated. The problematic area of legislative regulation has been outlined: although the «general subject» is typical for the basic composition, there are widespread cases of committing an act using official position, which increases public danger but is not reflected in Part 1 of Article 298 of the Criminal Code of Ukraine. It is proposed to extend the enhanced liability regime to Part 1 of Article 298 of the Criminal Code of Ukraine by specifying the «official» variant of the act, which will ensure the consistency of sanctions with the actual scale of damage and reduce competition with «universal» official compositions. Methodological guidelines have been formulated for proving the subjective characteristics of illegal archaeological surveys, excavations, and other earthworks or underwater works at archaeological heritage sites, which ensure a balance between the protection of archaeological heritage and the principles of fair criminal response.

Key words: subject of a criminal offense, natural person, sanity, age of criminal responsibility, Article 298 of the Criminal Code of Ukraine, search operations, archaeological heritage.

Постановка проблеми. До числа конститутивних ознак складу кримінального правопорушення належать суб'єктивні ознаки, що відображають індивідуально-психологічні характеристики особи та її внутрішнє ставлення до вчиненого суспільно небезпечного винного діяння. У доктрині до них традиційно зараховують суб'єкта та суб'єктивну сторону. Ці категорії прямо закріплені нормами Загальної частини Кримінального кодексу України і розглядаються як базові структурні елементи складу кримінального правопорушення, що забезпечують персоналізацію відповідальності та коректну кваліфікацію діяння.

Незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини становить зростаючу загрозу культурній ідентичності та науковій цінності пам'яток, однак у доктрині й практиці досі бракує узгодженості щодо суб'єктного виміру цього посягання.

Стан опрацювання проблематики. У кримінально-правовій доктрині питання суб'єкта кримінального правопорушення послідовно опрацьовано в працях провідних науковців, зокрема: М.І. Бажанова, В.Я. Тація, В.В. Сташиса, Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, О.О. Дудорова, М.І. Хавронюка, Н.О. Гуторової та ін. Водночас, спеціальна розробка саме проблематики суб'єкта незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини у межах кримінального права залишається недостатньою, що й обумовлює актуальність даного наукового дослідження.

Метою статті є визначення ознак суб'єкта незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Кримінальне законодавство при описі складів кримінальних правопорушень у статтях Загальної та Особливої частини КК України прямо використовує категорію «суб'єкт кримінального правопорушення», яка синонімізується з «особою, яка підлягає кримінальній відповідальності». Так, у ч. 1 ст. 18 КК України закріплено: суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність [8]. У ст. 19 КК України визначається критерій осудності, а ст. 22 КК України встановлює вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Таким чином, суб'єктом кримінального правопорушення у вітчизняному праві може бути тільки фізична, осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності. Стосовно незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, суб'єктом виступає саме така особа. Кодекс не передбачає спеціальних обмежень або вимог до суб'єкта незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, тобто ним виступає так званий «загальний суб'єкт».

Вітчизняна кримінально-правова доктрина виходить з того, що суб'єктом кримінального правопорушення є лише фізична особа. Цей постулат не тільки прямо закріплений у нормах Загальної частини КК України, але й впливає з персоналістської природи кримінальної відповідальності: кримінальне право оперує виною як індивідуальним психовольовим ставленням до діяння, яке в принципі співвідноситься тільки з людиною, здатною розуміти фактичний і соціальний зміст поведінки та керувати нею. Звідси важливе розмежування: в кримінально-правовому сенсі

юридична особа не є суб'єктом кримінального правопорушення. Разом з тим законодавець передбачив для застосування до юридичних осіб заходи кримінально-правового характеру (розділ XIV-1 КК України). Їх застосування можливе при вчиненні уповноваженою фізичною особою, яка має право діяти від імені юридичної особи або представляти її інтереси, кримінальних правопорушень вчинених в інтересах цієї юридичної особи, якщо вони призвели до отримання нею неправомірної вигоди або створили умови для отримання такої вигоди, або були спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності, або якщо неправомірна вигода була запропонована, обіцяна чи надана за вчинення чи невчинення будь-якої дії або за бездіяльність чи вплив на прийняття рішення в інтересах юридичної особи (ст. 96-3 КК України [8]). Запропонована законодавцем конструкція зберігає чистоту принципу персональної відповідальності: провину несе конкретна фізична особа (як суб'єкт складу), а до юридичної особи застосовуються особливі заходи кримінально-правового впливу (штраф, конфіскація майна, ліквідація, тимчасові обмеження діяльності юридичної особи та тимчасове обмеження в отриманні прав та/або переваг). Це не підміняє суб'єкта кримінального правопорушення і не перетворює юридичну особу на «винну» – мова йде про паралельний, комплементарний контур реагування на шкоду, заподіяну через корпоративну оболонку.

Статус фізичної особи в описаній вище моделі охоплює кілька категорій. По-перше, до них належать громадяни України – особи, які набули громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України [11]: перебувають під дією національного кримінального закону незалежно від місця перебування в межах територіальної юрисдикції держави і, у встановлених випадках, за її межами (екстериторіально – для певних складів кримінальних правопорушень). По-друге, іноземці – особи, які не перебувають у громадянстві України і є громадянами (підданими) іншої держави або держав та особи без громадянства (апатриди) – особи, які не розглядаються як громадяни будь-яких держав в силу дії її законів [12] підлягають кримінальній відповідальності на загальних підставах за діяння, вчинені на території України, за винятком випадків міжнародно-правового імунітету. Нарешті, особи з подвійним або множинним громадянством: Конституція України проголошує принцип єдиного громадянства (ст. 4), проте фактичне «володіння іншим паспортом» не виводить таку особу з категорії «громадянин України» для цілей кримінальної відповідальності. Простіше кажучи, якщо особа визнана громадянином України за національним правом, до неї застосовуються норми КК України як до громадянина, незалежно від наявності у неї іншого громадянства.

«Особистісне» розуміння суб'єктності важливо відрізнити від організаційно-правового. Керівник компанії, археолог-практик, співробітник підрядної організації, охоронець, водій експедиції тощо – всі вони потенційно є суб'єктами складу кримінального правопорушення як фізичні особи, якщо дотримані ознаки віку та осудності. Юридична особа, в рамках якої вони діють, суб'єктом не стає; однак при доведенні, що уповноважений представник діяв від імені або представляв її інтереси, до самої юридичної особи можуть бути застосовані заходи за ст. 96-3 КК України. Для практики це означає необхідність двох паралельних ліній доказування: вини конкретної особи та підстав для адресації санкцій юридичній особі. У контексті незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини зазначене розмежування набуває прикладного сенсу. Незаконні пошукові роботи можуть здійснювати громадяни України, іноземці та апатриди – кримінально-правовий статус щодо них є універсальним: суб'єкт – будь-яка фізична, осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Якщо ж протиправні дії здійснювалися в інтересах і від імені юридичної особи (музейний фонд, депозитарій, галерея, аукціонний дім тощо), до цієї особи додатково можуть бути застосовані заходи кримінально-правового характеру, які не підміняють кримінальної відповідальності конкретних учасників, але підсилюють загальний превентивний ефект. Саме такий підхід дозволяє «не розпорошувати» провину між абстрактною «корпоративною відповідальністю» і конкретною людиною. Він гарантує персоналізацію покарання, одночасно надаючи державі інструмент адресного впливу на організаційні форми протиправної діяльності. В результаті принцип «суб'єкт злочину – виключно фізична особа» зберігає догматичну чистоту і забезпечує баланс: індивідуальна вина – через склад і покарання; корпоративний інтерес і отримана вигода – через спеціальні кримінально-правові заходи щодо юридичної особи.

Вік кримінальної відповідальності є обов'язковою ознакою суб'єкта і одним з ключових «полюсів» у структурі складу кримінального правопорушення. Вік – не просто статистичний атрибут біографії, а фундаментальна категорія кримінального права: він фіксує момент, з якого особа

може бути носієм провини в юридичному сенсі і, отже, суб'єктом кримінального правопорушення. У вітчизняному законодавстві загальний віковий мінімум встановлений на рівні шістнадцяти років; перелік винятків зі зниженим порогом до чотирнадцяти років є вичерпним і не охоплює діяння, пов'язані з незаконним проведенням пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298 КК).

Віком прийнято називати періоди розвитку людини, який характеризується якісними змінами у фізичних і психічних процесах і підлеглий особливим закономірностям в їх протіканні [13, с. 671]. Вік не може встановлюватися довільно: його легітимність ґрунтується на міждисциплінарних даних педагогіки, психології та фізіології про стадії онтогенезу, на яких формуються здатність до саморегуляції поведінки, розуміння соціальної заборони та усвідомленого вибору альтернатив. У правовому вимірі це означає, що віковий критерій повинен відповідати мінімально необхідному рівню правосвідомості та когнітивно-вольових функцій, що дозволяють особі не тільки розуміти фактичний характер і суспільну небезпеку діяння, а й співвідносити власні цілі з юридично дозволеним. Саме тому чітка, нормативно визначена межа віку – необхідна умова правомірності притягнення до відповідальності та коректної кваліфікації вчиненого.

Визначення моменту досягнення відповідного вікового порогу здійснюється календарним способом. Таким чином, законодавець фактично прив'язує календарний вік до біологічного віку, що визначається залежно від стану обмінних, структурних, функціональних, регуляторних особливостей і пристосувальних можливостей організму [1, с. 187]. Встановлений у КК України поріг (календарна дата) виступає юридичним маркером передбачуваної біопсихологічної зрілості, достатньої для усвідомлення та вольового контролю поведінки. Іншими словами, календарний (фіксований) вік – це нормативна презумпція досягнення людиною необхідного рівня когнітивно-вольової зрілості; індивідуальна «біологічна» градація не проводиться, за винятком випадків, коли потрібна спеціальна експертиза. Така конструкція забезпечує правову визначеність і одноманітність застосування вікового критерію. Водночас закон, спираючись на вік, послідовно проводить розмежування між неповнолітніми, які не досягли загального порогу, і тими, хто його подолав. Перші, вчиняючи суспільно небезпечні діяння, випадають зі сфери кримінально-правового реагування держави і підлягають іншим формам правового реагування; другі – несуть кримінальну відповідальність з урахуванням особливостей, передбачених для неповнолітніх. Такий підхід узгоджується з міжнародними стандартами ювенальної юстиції, згідно з якими до підлітків необхідно застосовувати заходи виховного-виправного характеру замість каральних санкцій.

Водночас вікова ознака не функціонує ізольовано: вона співвідноситься з іншими компонентами суб'єктності – осудністю і, за необхідності, обмеженою осудністю. Наявність у особи шістнадцятирічного віку без здатності розуміти значення своїх дій і керувати ними не утворює повноцінної передумови відповідальності; так само як і повноцінна осудність у особи, молодшої за встановлений поріг, не заповнює відсутній віковий критерій. Такий зв'язок виключає як репресивне розширення відповідальності на більш ранні стадії розвитку, так і формальний підхід до осіб з вираженими психічними розладами.

Специфіка досліджуваного кримінального правопорушення наочно демонструє, що віковий критерій – не формальна позначка, а стрижневий параметр справедливого застосування кримінального закону. Практика показує: до незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини нерідко залучаються підлітки – у ролі «навідників», копачів, спостерігачів тощо. Ця обставина зобов'язує правозастосовника до максимально точної індивідуалізації ролей: необхідно розмежувати власне кримінально карану поведінку повнолітніх (організаторів, виконавців, пособників) і участь неповнолітніх, для яких первинним виступає арсенал виховних і профілактичних заходів. Помилка на вході – некоректне визначення віку – загрожує розмиванням меж відповідальності: або необґрунтованим розширенням репресій на осіб, які ще не досягли «порогу суб'єктності», або, навпаки, невинуватим пом'якшенням санкцій для дорослих, які втягують неповнолітніх у протиправну діяльність.

Принципово важливо, що втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність (ст. 304 КК України) охоплює більш високу суспільну небезпеку і, відповідно, передбачає суворішу санкцію, ніж склад незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298 КК України). Тим самим правильне встановлення віку кожного учасника – ключ до того, щоб Кримінальний кодекс України виконував свої функції: щоб винна повнолітня особа понесла відповідальність за свої дії в повному обсязі, за сукупністю кримінальних правопорушень. У ситу-

аціях, коли дорослий свідомо залучає підлітків до «чорних розкопок», правова оцінка не може обмежуватися ч. 1 ст. 298 КК України: тут також доречне застосування і ст. 304 КК України, що відображає посилену превентивну потребу захисту неповнолітніх і археологічної спадщини одночасно. Ба більше, при сукупності кримінальних правопорушень суд, керуючись ст. 70 КК України, спочатку призначає покарання за кожне діяння окремо, а потім визначає остаточне покарання шляхом поглинення менш суворого більш суворим або шляхом повного чи часткового складання [8]. Така модель виключає «розчинення» відповідальності за залучення неповнолітніх при призначенні покарання за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини та забезпечує необхідну за справедливістю градацію санкцій.

Отже, вік як обов'язкова ознака суб'єкта виконує системоутворюючу функцію: він переводить оцінку діяння зі сфери моралі в площину юридичного інкримінування, забезпечує баланс між захистом археологічної спадщини та гуманістичними вимогами до поведінки з неповнолітніми, а також служить відправною точкою для подальшої індивідуалізації відповідальності. Зазначений підхід узгоджується з базовими принципами кримінального права і забезпечує необхідну гнучкість реакції держави на посягання, що завдають шкоди об'єктам археологічної спадщини.

Продовжуючи наше дослідження, зазначимо, що обов'язковою ознакою суб'єкта кримінального правопорушення є перебування особи на момент вчинення діяння в стані осудності. Згідно ч. 1 ст. 19 КК України осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними [8]. У доктрині прийнято розглядати осудність і неосудність як «дзеркальні» антиподи: зміст осудності більш детально виводиться із законодавчо закріпленого поняття неосудності. Згідно з ч. 2 ст. 19 КК України, неосудною визнається особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Таким чином, вітчизняна модель неосудності є двокомпонентною, що включає медичний (наявність одного з указаних хворобливих станів психіки) та юридичний (фактична неможливість усвідомлювати характер і суспільну небезпечність діяння або керувати ним у момент вчинення) критерії.

Визначення юридичного критерію неосудності сформоване в психологічних поняттях та включає два моменти: 1) інтелектуальну ознаку – особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність), не розуміла справжній зміст своєї поведінки; не здатна була усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь; 2) вольову ознаку – особа не могла керувати своїми діями або бездіяльністю. Сполучник «або» під час встановлення юридичного критерію неосудності вказує на те, що для визнання особи неосудною достатньо однієї з указаних ознак (інтелектуальної або вольової), тобто йдеться про можливість особи проявляти вільне волевиявлення взагалі [7, с. 286]. Юридичний критерій оцінюється за ступенем втрати відповідних здібностей: якщо доведено, що здатність повністю була відсутня (за інтелектуальною (когнітивною) або вольовою лінією), особа визнається неосудною; якщо ж розлад лише істотно знижує ці здатності, застосовується інститут обмеженої осудності, що не виключає відповідальність, але підлягає врахуванню при її індивідуалізації.

Підкреслимо, що законодавець вимагає встановлювати психічний стан особи саме в момент вчинення діяння. В силу спростовної презумпції діє правило: особа вважається осудною, доки не доведено протилежне за процесуальними стандартами. У КК України неосудність визначена негативно: «неосудною визнається особа, яка ... не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними ...». Звідси випливають два принципово різних випадки. По-перше, якщо зазначені ознаки наявні в момент вчинення діяння, особа не визнається суб'єктом кримінального правопорушення; скоєне не кваліфікується як кримінальне правопорушення (відсутній елемент складу – суб'єкт), а до особи застосовуються примусові заходи медичного характеру, передбачені розділом XIV КК України («Інші заходи кримінально-правового характеру»). По-друге, якщо діяння вчинено в стані осудності, але після його вчинення у особи настало психічне захворювання, що виключає здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними, то вона звільняється від покарання у зв'язку з хворобою (ст. 84 КК України) з можливістю призначення примусових заходів медичного характеру.

Інститут обмеженої осудності охоплює ситуацію, коли психічний розлад істотно знижував здатність особи розуміти значення своїх дій або керувати ними під час вчинення суспільно небезпечного діяння, але не досягав рівня, необхідного для висновку про неосудність. На відміну

від неосудної особи в обмежено осудної особи повністю не виключається здатність усвідомлювати свої дії та бездіяльність та (або) керувати ними повністю; обмежена осудність не виключає осудності як обов'язкової ознаки суб'єкта, а отже, не виключає і кримінальну відповідальність за вчинене діяння [2, с. 144]. Особа фактично перебуває в проміжному стані між осудністю та неосудністю, що передбачає осудність особи і допускає кримінальну відповідальність. За своєю логікою юридичний критерій тут, як і при неосудності, прив'язаний до впливу розладу на когнітивну (усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність) і вольову (керувати поведінкою) сфери в момент вчинення кримінального правопорушення. Юридичні наслідки «проміжного стану» – обмеженої осудності прямо закріплені в ч. 2 ст. 20 КК України: суд зобов'язаний враховувати цей стан при призначенні покарання і, за необхідності, може застосувати примусові заходи медичного характеру. Отже, посилення суду на ч. 2 ст. 20 КК України при індивідуалізації покарання не є факультативним, а є елементом належного мотивування вироку в межах ст. 65 КК України («Загальні засади призначення покарання»).

Таким чином, юридична конструкція суб'єкта у провадженнях про незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини передбачає обов'язкову перевірку двох взаємодоповнюючих один одного критеріїв: юридичного та медичного. Перший відповідає на питання, чи була реально втрачена здатність особою розуміти фактичний зміст скоєного та/або керувати своєю поведінкою саме в момент проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини; другий фіксує наявність у особи хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Нагадаємо, що згідно ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 р. № 1489-III, в Україні діє презумпція психічного здоров'я: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України [10]. Разом з тим, на практиці будь-які сумніви щодо осудності особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, коли її поведінка не відповідає самоконтролю над собою, має місце з її боку неправильна реакція на зовнішні фактори, подразники тощо, повинні вирішуватися на користь цієї особи [5, с. 139]. У такому випадку щодо особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, для встановлення її психічного стану на досудовому розслідуванні відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України в обов'язковому порядку проводиться експертиза [9]. Для визначення здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність), розуміти справжній зміст своєї поведінки, усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь, можливість керувати своїми діями або бездіяльністю, а також повноти цієї здатності може бути призначено судово-психіатричну або комплексну судово-психолого-психіатричну експертизу. Оскільки обмежена осудність відрізняється від осудності та неосудності «специфічним категоріальним наповненням» та ступенем вираженості не тільки та не стільки психічних змін, особливого значення у цьому разі набувають саме спеціальні психологічні знання, зокрема з клінічної психології та психодіагностики. Тому у таких випадках доцільним є призначення саме комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи, адже саме правильно виявлена та точно діагностована аномалія психічної діяльності стає підставою для визначення судом можливості застосування статті про обмежену осудність та відповідні заходи покарання [6, с. 20]. Водночас висновок експертів не зумовлює правовий результат: суд зобов'язаний пов'язати діагностичні висновки з обставинами справи, відобразивши у вироку, яким чином стан особи вплинув (або не вплинув) на здатність розуміти та/або керувати своїми діями. При визнанні обмеженої осудності суд мотивує вибір виду і розміру покарання, а також необхідність застосування і характер примусових заходів медичного характеру; при відмові в її застосуванні – дає відповідні пояснення. Відзначимо, що для проведення незаконних пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини характерно: наявність розвідки місцевості, пошук і купівля металошукачів/водолазного спорядження, узгодження часу виходу, розподіл ролей (водій, «читач» карт, копач, спостерігач тощо), використання засобів маскування та зв'язку. Чим багатший цей «операційний слід», тим вагоміший аргумент на користь осудності особи.

Визначення осудності у провадженнях про незаконні проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини – це не формальна процедура, а складний міждисциплінарний процес, в якому юридичний критерій перевіряється через спеціально організоване психодіагностичне дослідження. Метою такої перевірки є не констатація наявності діагнозу як такого, а встановлення його впливу на когнітивно-вольову сферу саме в момент незаконного проведення пошукових ро-

біт на об'єкті археологічної спадщини: чи розумів обвинувачений статус «об'єкта археологічної спадщини», необхідність наявності дозволу на проведення пошукових робіт тощо. Для досягнення цієї мети ключове значення має правильно обраний вид експертизи та коректне формулювання питань. У типовій ситуації суд або слідство формулюють перед експертами два блоки завдань: (1) медичний – чи є у особи психічний розлад, його вид, тяжкість, динаміка; (2) юридичний – чи призводив цей стан у момент діяння до втрати здатності розуміти фактичний зміст дій та/або керувати ними. Саме на цій межі медичний і правовий підходи «зшиваються»: експерт описує психічний стан і його функціональні наслідки, а суд зіставляє ці дані з обставинами справи і робить правовий висновок – осудність, обмежена осудність або неосудність. У цій логіці виправдане широке використання комплексних досліджень за участю клінічного психолога: нейрокогнітивні проби, поведінковий аналіз, оцінка сугестивності та імпульс-контролю нерідко виявляються більш індикативними для юридичного критерію, ніж один лише психіатричний діагноз.

На нашу думку, кримінально-правова конструкція відповідальності за посягання на археологічну спадщину за своєю природою вимагає диференціації суб'єктного складу. В основу необхідно покласти раціональну модель: загальний суб'єкт для базового делікту «незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини» та посилений режим відповідальності у разі зловживання при «незаконному проведенню археологічних розвідок ...» службовим статусом. Однак чинна редакція ст. 298 КК України вибудовує цю диференціацію неповно, залишаючи поза посиленим режимом базову конструкцію ч. 1 ст. 298 КК України, хоча саме на цій стадії (етап незаконних пошукових робіт) службовий статус часто є ключовим елементом, що сприяє вчиненню кримінального правопорушення. Іншими словами, службова особа – носій реальних фактичних можливостей, які дозволяють впливати на хід подій і юридичні процедури. Такий суб'єкт має доступ до охоронюваних зон і службових приміщень, здатен віддавати обов'язкові для виконання розпорядження підлеглим та організовувати їх роботу, створювати «вікна» для проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт (наприклад, шляхом тимчасового зняття поста охорони чи зміни графіків доступу), а також формувати видимість правомірності фактично незаконної діяльності на об'єкті археологічної спадщини через внутрішні документи, посилення на службові розпорядження тощо. Наявність саме таких повноважень і можливостей зумовлює підвищену суспільну небезпеку посягань, коли вони вчиняються службовою особою з використанням службового становища.

Зазначена вище проблема має суто нормативний характер: режим спеціального суб'єкта у ст. 298 КК України формально «прив'язаний» до посиленої кваліфікації, але водночас не охоплює власне ядро протиправної поведінки ч. 1 ст. 298 КК – незаконні пошукові роботи як такі. З точки зору цілей охорони археологічної спадщини наявна конфігурація правової норми є неповною. Якщо саме службове зловживання створює або суттєво полегшує факт незаконних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт, то суспільна небезпека діяння об'єктивно зростає: підриваються дозвільні механізми, девальвується режим охоронних зон, підвищується латентність правопорушень. Отже, подібні посягання потребують не «нейтральної» оцінки на рівні базового складу, а підвищеної кримінально-правової реакції всередині самої ст. 298 КК України – через поширення посиленого режиму відповідальності на випадки вчинення діяння за ч. 1 ст. 298 службовою особою з використанням службового становища. Іншими словами, така поправка дозволить співвіднести покарання з реальним масштабом шкоди і не залишить можливість пом'якшувати оцінку скоєного лише через нинішні технічні формулювання, що використовуються в ст. 298 КК України.

Додаткова кваліфікація вчиненого через зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК) чи службове підроблення (ст. 366 КК України) не усуває проблему по суті. До того ж вона зміщує акцент зі специфічного об'єкта посягання – археологічної спадщини – на «універсальні» інтереси служби. З урахуванням викладеного обґрунтованим видається нормативне посилення ч. 1 ст. 298 КК України, що дозволить: відновити баланс між суспільною небезпечністю діяння і санкцією; забезпечити догматичну ясність конкуренції норм: профільна норма (ст. 298 КК України) отримує власний посилений режим для «службового» варіанту того ж делікту; загальні службові склади залишаються для реальної сукупності, коли є додаткові зловживання, не охоплені ст. 298 КК України; знизити процесуальні витрати доказування: акцент переноситься на предметний зв'язок «службове становище → можливість/полегшення незаконних робіт». Виходячи з цих міркувань, доцільно викласти ч. 5 ст. 298 КК України в наступній редакції:

«Дії, передбачені частиною першою, частинами другою або третьою цієї статті, вчинені службовою особою з використанням службового становища, – караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

Пропонований діапазон позбавлення волі від трьох до восьми років, доповнений можливим позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, відповідає принципу пропорційності: він адекватний рівню суспільної небезпечності діяння та ризику непоправної шкоди об'єктам археологічної спадщини, що виникає при потуранні або прямій участі в кримінальному правопорушенні носія влади. Вважаємо, що додаткового підвищення санкції не потрібно. По-перше, наявний «коридор» вже забезпечує необхідний превентивний ефект і залишає суду достатній простір для індивідуалізації покарання з урахуванням положень ст.ст. 65 і 69 КК України. По-друге, надмірне посилення призвело б до дисбалансу з санкціями суміжних складів і підірвало принцип правової визначеності. По-третє, у найтяжчих ситуаціях правозастосування має в своєму розпорядженні інструменти реальної сукупності, що дозволяє адекватно «наростити» відповідальність без механічного підвищення базової санкції за «службовий» варіант ч. 1 ст. 298 КК України. Таким чином, санкція ч. 5 ст. 298 КК України оптимально поєднує превенцію, пропорційність і внутрішню системну узгодженість.

Підсумовуючи наведені аргументи та нормативні орієнтири, доцільно сформулювати наступні підсумкові висновки:

1. Суб'єктом незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298 КК України) є фізична осудна особа (громадянин України, іноземець, особа без громадянства, особа з подвійним/множинним громадянством), якій виповнилося шістнадцять років;
2. З огляду на необхідність забезпечення коректної спеціальної оцінки посягань на об'єкти археологічної спадщини запропоновано передбачити в якості спеціального суб'єкта незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт службову особу, яка для вчинення зазначених дій використовує своє службове становище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. 1728 с.
2. Внукова Ю.А. Неосудність та обмежена осудність як кримінально-правові категорії. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. № 1(29). Т. 11. С. 139–147.
3. Габрелян А.Ю. Форми адміністративно-правового забезпечення державної політики протидії. *Матеріали конференцій Молодіжної наукової ліги*, 2021. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/liga/article/view/9731> (дата звернення: 12.10.2025).
4. Габрелян А.Ю. Методи адміністративно-правового забезпечення державної політики протидії. *Збірник наукових праць АООС*, 2021. URL: <https://doi.org/10.36074/logos-19.03.2021.v1.41> (дата звернення: 12.10.2025).
5. Гуляков К.В. Кримінально-правова характеристика незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса: б. в., 2021. 248 с.
6. Завязкіна Н.В. Клініко-психологічна діагностика в судовій експертології обмеженої осудності та дієздатності: автор. дис. ... д-ра психолог. наук: 19.00.04. Київ, 2019. 45 с.
7. Корунчак Л.А. Щодо особливостей проведення судової експертизи під час визначення стану осудності/неосудності фізичної особи. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2021. № 2. С. 285–287.
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001. № 25-26. Ст. 131.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88.
10. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2000. № 19. Ст. 143.
11. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001. № 13. Ст. 65.

12. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 р. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2012. № 19-20. Ст. 179.
13. Словник української мови: у 11 т. / голов. редкол. Білодід І.К. та ін. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1: А-В. 799 с.
14. Чепель О.В., Габрелян А.Ю. Адвокат свідка: проблематика правового статусу. *Science of XXI century: development, main theories and achievements: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the V International Scientific and Theoretical Conference (January 26, 2024)*. Helsinki, Republic of Finland: International Center of Scientific Research, 2024. С. 131–136.